I

Восени 1395 року великий князь литовський Вітовт із Скиригайлом, своїм союзником, підійшли до Києва. Було послано до міста посланця непокірному Володимирові Ольгердовичу, який усе ще відмовлявся визнати власну васальну залежність од Вітовта, а військо почало неквапно готуватися до приступу: воєнноначальники розставляли загони, розводячи їх довкола київських стін.

Ще було тепло, але листя побивалося першою іржею і ліси довкола Києва уже засвітилися першими жовтяками – приземні кущі й малі дерева вже палали на повну силу.

Але військові тієї осені змагатися з Володимиром не довелося: київський князь сам виїхав назустріч Вітовтові з невеличкою свитою, впав на землю перед великим князем і підданчо поклонився, згодившись тим самим відступити Київ Скиригайлу і взяти собі Копил із смугою землі від верхів'я Німану по ріці Случ до Прип'яті і по ній.

Військо розбило табір тут-таки, під стінами Києва, а Вітовт, Скиригайло та Володимир зі свитами в'їхали до міста – тут їх привітав такий собі Хома Ізуфів, намісник од митрополита у Святій Софії, було то на митрополичому дворі. Скиригайло вже тоді звернув увагу на цього ніби й непомітного чоловіка: здалося йому, що на нього від ченця війнуло десь так, як віяло від побитих першим осіннім тліном довколакиївських лісів.

Вони на мент звели очі, зустрівшись, і Скиригайло подумав, що з цим чоловіком, очевидно, треба буде, коли засяде на Київському столі, якщо не подружитися, то принаймні не сваритися.

Потім був банкет, коли всі пили й гуляли, смутний тільки сидів за столом Володимир. Скиригайло помітив, що до нього підсів був той-таки

Хома-намісник і вони про щось тихо перемовлялися; Хома Володимира втішав. По тому намісник підійшов і до Скиригайла.

– Отже, князю, – мовив покірливо, – Київський стіл уже твій!

– Таж напевно, – згорда відказав Скиригайло.

Відбуду лишень похід на Черкаси і Звенигород і знову буду тут.

Чернець дивився на нього вивідчо, ніби хотів щось сказати, але не зважувався на відверте слово.

– Сідай, отче, біля мене, випий меду! – добродушно мовив Скиригайло.

Намісник запросини прийняв. Слуга налив їм меду, і вони неквапно почали його попивати.

– Не здивувало тебе, князю, що Володимир відмовився від змагання? – спитав намісник.

– Я б на його місці також відмовився, – пирхнув Скиригайло. – Вельми велике й могутнє військо підійшло.

– Це так, – хитнув Хома. – Але взяти Київ також непросто.

– Що хочеш цим сказати, отче? – блимнув на нього Скиригайло, якого аж ніяк не покидала засторога щодо співбесідника.

– А те, – тихо мовив Хома, – що це я вмовив Володимира не заводити бою, а піддатися.

Скиригайло подумав: "Цей чернець, напевне, жадібна штучка – вже відразу випрошує собі милостиню".

– Про твою послугу не забуду, отче, – трохи насупившись, відказав Скиригайло.

– О, сподіваюсь на те! – Сухі Хомині вуста ледь роз’їхались в усмішці. – Але не про винагороду собі прошу.

– Що ж просиш?

– Ну, в нас ще буде час про це поговорити. За твоє здоров’я, князю, і мир тобі!

І знову вони схрестилися поглядами – вдруге відчув князь, як од цього дивного чоловіка повіяло зимним протягом, ніби від осінніх, побитих тліном лісів.

– П’ю і за твоє здоров’я, отче! – взяв собі в руки погара князь. – І зваж: недобре нам заводити якісь розмови в присутності великого князя. Годилося б тобі спершу його привітати, бо це він одтепер наш спільний володар.

– О так! – мовив Хома, встаючи. – Але він володар далекий, так само, як далекий король.

– Але це не значить, – усміхнувся Скиригайло і зловив себе на думці, що вони ніби з цим ченцем у зговір якийсь увіходять, – що на володаря можна не зважати. Безпечніше, отче, не зважати на короля.

– Це саме і я сказав Володимиру, – промовив загадково Хома й неквапно відійшов.

Скиригайло провів його поглядом. Ні, цей чернець веде себе не як покірливий Божий слуга; вже навіть у цій короткій розмові він ніби почав натискати на князя, чогось од нього загадково вимагаючи, а від милостині гордо відмовляючись. Але Скиригайло за банкетним столом не міг багато міркувати – все більшу й більшу відчував згагу, все більше й більше наливався трунком, хоч добре знав, чим це все кінчається. Так воно, зрештою, й сталося, як бувало завжди, тобто за кілька годин по тій розсудливій розмові князь почав верзти казна-що і до всіх чіплятися. Вдарив слугу, а тоді заревів на все горло, ніби і співаючи, а насправді щось безтямно вигукуючи. Ще згодом почав трусити руками над головою й хтозна-кому загрожувати: королю, братові Володимирові чи й самому Вітовту, який сидів на чолі столу й кисло всміхався, бо добре відав: Скиригайло тільки хмільний так несамовитів.

Коли ж йому це набридло, звів руку й зробив непевний рух – кілька дужих молодців із його найближчої охорони підійшли неквапно до Скиригайла, раптово кинулись на нього, – очевидно, чинили так не раз, – звалили і справно зв’язали. Скиригайло рвався, шаленів, червонів, тужився і, переконавшись у своїй несилі, почав плакати, водячи головою, – на нього, однак, уже ніхто не зважав, усі продовжували бенкетувати, ніби нічого особливого не сталося.

– Іван, – сказав про Скиригайла Вітовт Володимирові, ніби той не був Скиригайлові братом і не знав його, – гідна пошани людина і великий воїн, але не тоді, коли вп’ється.

– Все-таки я просив би залишити мені Житомир та Овруч, – сказав Володимир, для цього він до Вітовта й присів – розмова про Скиригайла не була йому цікава.

– Житомир та Овруч, – спокійно відказав Вітовт, – належать Київському князівству. Скиригайло б мені не вибачив цього умалення.

– Скиригайло учинить так, як скаже ваша милість, – похмуро мовив Володимир.

– О ні! – звів брови Вітовт, кидаючи оком, на зв’язаного Скиригайла – той уже заспокоївся й мирно хропів. – Скиригайло не такого тіста людина, щоб ним неважити. Це я можу зробити із ним п’яним, – він знову безвольно махнув рукою, на що охоронці миттю прискочили до Скиригайла й розв’язали його, – але з тверезим я мушу з ним рахуватися. Цей чернець, – звернув увагу Вітовт на Хому Ізуфова, – чому не сидить на місці, а шаландається?

– Це митрополичий намісник, – мовив Володимир. – Розумна й поважна голова…

– Розумних та поважних голів, – сказав, ледь розтуляючи вуста, Вітовт, – треба стерегтися тим більше, чим більший їхній розум.

– Може, й так, – буркнув Володимир. – Коли б не він, то я б, може, вашій милості без бою не піддався.

– Аж так, – зацікавлено повернувся Вітовт. – Який же в нього інтерес?

– Дурний інтерес, – сказав Володимир, тужно дивлячись на сплячого Скиригайла. – Не піддавати руїні Київ. Тобто те місто, яке давно вже руїна…

II

Листя тієї осені майже зовсім опало, коли Володимир Ольгердович покинув Київ, спорядивши свого майна на тисячу возів і повівши за ними власну бойову дружину. До Хоми дійшли чутки, коли випав сніг, що Скиригайло щасливо здобув Канів, Звенигород та Черкаси і вже повертається до Києва.

Кияни зустрічали князя як належить: з духовенством, на чолі якого стояв Хома Ізуфів, з тимпанами й трубами, з хоругвами. Скиригайло поселився у князівському замку, і звідтіля цілий тиждень долинали п’яні вигуки, співи, ячання музики – ані киян, ані духовенство на той бенкет запрошено не було. По тому Скиригайло зі слугами вивалився із замку і почав несамовито гасати на конях по місту, і, хоча міщани завчасно поховалися в доми, було вихоплено кільканадцятеро дівчат і завезено в замок. Ті дівчата згодом повернулися в домівки із запухлими від плачу обличчями, і їхні розповіді про те, що творилось у княжому теремі, повзли цілим містом, обростаючи такими небилицями, яких оганьблені міщанки й придумати не могли.

Саме тому, коли закінчився той бенкет, а може, бенкетники вирішили тільки перепочити; тобто тоді, коли князівський палац замовк і ніби у сон великий поринув, Хома вдяг свитку, глибше насунув на лоба кукіль, схопив патерицю до руки й безстрашно пішов туди, до князя, супроводжений цікавими і співчутливими очима киян. Ішов повільно, дивлячись у землю і вергаючи сніг чобітьми б та палицею, а прийшовши, попросив воротного сказати князеві про себе. Кияни бачили, що ворота перед Хомою довго не відчинялися, і він, певне дошкулений холодом, туґщявся біля них, ходячи туди й сюди. Зрештою, з’явився воротний і відчинив перед Хомою хвіртку, і хвіртка ота зачинилась за ним наглухо, а всі, хто бачив це, подумали мімохіть: чи вийде Хома з цієї хвіртки, чи його звідтіля винесуть?

Скиригайло прийняв Хому похмуро. Взяв од нього благословення і всадив до столу, наказавши подати досить їстива та питва.

– Не знаю, княже, чи захочеш мене слухати, – сказав Хома, – але я прийшов до тебе, турбуючись про твою душу. Бо здалося мені, що з’їдає тебе апокаліптичний звір.

– А це що за диво? – понуро блимнув Скиригайло.

– Те, що з’їдає тебе й робить навісним. Отже, робить тебе хворим у дусі.

– Спасибі, отче, – відказав Скиригайло. – Це й справді так. У мене на душі ніби помийниця.

За вікном у цей час пішов сніг: густий, лапатий, і вони обидва озирнулися на оболони. В покої було холодно, Скиригайло сидів у накинутій на плечі шубі із вовчих шкур, біля очей у нього понабрякали важкі мішки, обличчя було несвіже й зморене.

– Ми тоді, восени, почали розмову, – сказав Хома. – Чи ж не бажаєш, князю, її продовжити?

– Я вже забув, про що ми говорили, – буркнув князь.

– Про те, що це я вмовив Володимира не заводити бою за Київ.

– Чому так учинив?

– Бо не хотів, щоб новий володар уходив у місто як завойовник.

– Але я ж у нього ввійшов?

– Не як завойновник, а признаним киянами володарем.

Скиригайло пирснув.

– Чи має це значення? Коли б кияни не захотіли мене пускати, я б увійшов силою.

– Однак силою ти до нас не увійшов. Чи не хотів би, княже, пройтися вулицями города, якого ти став володарем?

– Але ж для чого? – знову здивувався Скиригайло.

– Бо всі ми, кияни, хочемо, – вперто й твердо повів чернець, – щоб ти був у нас володарем, а не завойовником. Бо ти прийшов, княже, у велике місто, де росте могутнє дерево пам’яті, і кожен листок того дерева – списана слава його. Я хочу, княже, щоб ти цю пам’ять прочитав. Щоб забув: ти чужинець, а щоб полюбив і дерево те, і сущих у ньому. Щоб не міг більше ганятися вулицями, як татарин, виловлюючи дівчат, а щоб сам честь тих дівчат захищав.

– То це б я захищав честь холопок? – засміявся князь.

– Усіх нас, – сказав Хома. – Щоб ми були твоїми, а ти наш. Щоб не дивилися на тебе люди як на зайду, а як на милостивого й доброго володаря й господина.

– Нащо мені це, ченче? – згорда спитав князь. – Я прийшов сюди не для того, щоб про когось дбати, а щоб панувати. Щоб у цій руці, – він показав кулака, великого, поросłого на затиллі жорстким волоссям, – тримати край у покорі й мати собі з того пожиток. І я чинитиму в цьому місті не те, що мені скажуть чи порадять, а що забажаю. Бо в мене є до того сила. А своє дерево пам’яті сховай собі в матню, – Скиригайло зареготав. – Бо це вже давно не дерево, а протрухла колода чи пень. Чи ж не бачиш, скільки у місті руїн?

– Не смійся з руїн, княже, – спокійно мовив Хома. – Бо в кожній руїні дух предків усіх тих людей, яких зневажаєш.

– Дух предків, отче, – це теж руїна. Є сила подути – дмухни, й вивіється.

– Вітер дмухає, вітер і вивіюється, – тихо сказав чернець.

– Щось не доберу, про що вістиш, – підхопився князь і пішов покоєм. – Може, з тими дівчатами й негаразд вийшло; коли я п’яний, казна-що зі мною діється. Як це ти сказав? Про звіра?

– Тоді тебе з’їдає апокаліптичний звір, – повторив Хома.

– Ну, так, – князь почухмарив голову. – Але що за невидаль: пан побавився з холопками. Сам мусиш знати: це у звичаї нашої землі, отче.

– Якої землі, княже?

– Землі, з якої я прийшов, – гордо відказав Скиригайло.

– Але прийшов, княже, на землю, де інші звичаї.

– Значить, хай цей край переймає звичаї свого господаря.

– А на дерево пам’яті таки не хочеш подивитися? – спитав Хома.

– Це ти про руїни, яких стільки тут є? Колись, може, й подивлюся. А як подивлюся, то що?

– Маю надію, княже, що з тих руїн промовить до тебе дух наших предків, – сказав розважно Хома. – Не чужоземних, а тутешніх.

– Предків я також шаную, отче, – набундючився князь. – Але не тих, котрі не зуміли втримати свого панування, а тих, нащадки яких можуть робити на своїй чи на завойованій землі все, що їм заманеться.

Подивилися один на одного чіпко й пильно, і знову на Скиригайла повіяло холодом, але не осінніх лісів, а тієї зими, що повільно спускала до землі міріади білих пушин.

III

Чернець пішов, а Скиригайло задумався. Ні, він не був такий дурний, щоб не тямити, що хоче сказати й до чого веде митрополичий намісник: йшлося справді не про марницю. Адже недаремно й він, Скиригайло, домагавсь у Вітовта саме Київського столу – добре знав, що це стіл великих князів. Добре відав історію з митрополитом Кипріяном, отим болгарином, якого не хотіла визнати Московія. Болгарин опинився в Києві також недаремно, бо Київ – давня столиця руської митрополії. Московський князь Дмитро Іванович не дав Кипріянові катедри митрополита всієї Русі, але, коли помер вибранець Дмитровий Митяй, Кипріян таки став митрополитом московським. Скиригайлів батько Ольгерд був у спілці із Кипріяном, через що Дмитро Іванович повернув митрополита в Київ, а замість нього поставив Пимена. Тоді Кипріян поїхав у Константинополь на патріарший суд, щоб таки добитися московської митрополії. Здається, такі люди, як цей Хома, хотіли затримати митрополита саме в Києві – та й чи один він тут, цей Хома, котрим мариться минула велич їхнього краю. Володимира ці люди, здається, зуміли обкрутити, чи не тому він так довго не визнавав влади Вітовта, а тільки королівську. Кипріяна, правда, кияни в себе не втримали – його вабило на московський стілець. Він його й посів дев’ять років тому, але кілька разів навідувався до Києва – тут він мав досить прихильників. Володимирові, певне, було нелегко в цьому краєві, та й у Києві, вони напевне прагли зробити його своїм – як шкода, що він, Скиригайло, не може відверто переговорити з братом; той не піде на відвертість хоч би тому, що Скиригайло забрав у нього стіл. І все-таки чомусь Володимир піддався без бою; Вітовтові він пояснив, що перед цим були в нього посланці від Ягайла й наказали підкоритися, але хтозна, чи воно так. Може, відчував себе тут ненадійно, може, зрештою, оте уперте небажання підкоритися Вітовтові було не його власне, а цих людей, від імені яких промовляв щойно Хома.

– Дерево пам’яті, – буркнув Скиригайло, – мені нема діла до їхнього дерева, але є діло до того, щоб повернути собі батьківського стола, – ось моя велика мета!

Але Вітовт надто потужний, щоб його подужав. А може, й справді покликати того ченця: хай проведе його містом, хай розкаже славну історію всіх тутешніх руїн – чого хотітимуть вони від нього далі? Перейняти собі його оружну міць, щоб оживити власне дерево пам’яті, так як того бажали? Перейняти для себе митрополита Кипріяна? Але це політика безсилих, бо дерево їхньої пам’яті вже півтори сотні років стоїть без листя. Зрештою, в дечому намісник має рацію: йому треба придивитися до тутешніх звичаїв і довідатися, що і як тут думають. Але на це буде час. Поки що він утомлений од військових походів, поки що в його душі й справді помийниця – він ще не завершив бенкетування. Більше того, в нього саме той стан, коли зупинитися годі, але й бенкетування починає обридати.

Отож Скиригайло знову закликав своїх воєвод, і вони знову пили й кричали, співали, знову грали музики, але було цього разу без дівчат – Скиригайло захотів іншої розваги. Вони повилазили на сторожову вежу князівського палацу й почали влучати з луків у перехожих міщан, дико при цьому регочучи й горлаючи. Вулиці відразу ж спорожніли, а Скиригайло, хоч який п’яний був, відчув, що до серця йому причепився камінець, а може, гнітить його якась тьма, що він, можливо, і справді в череві апокаліптичного звіра, – починав уже каятися. Так воно, зрештою, бувало завжди: витворяв казна-що, біснувався, скаженів під час бенкетів, а потім смиренно приходив до священиків, щедро їх обдаровував, молився, каявся і навіть покуту приймав.

"Ти мені, Хомо, також відпустиш гріхи, коли насиплю тобі в торбу срібла!" – подумав Скиригайло і раптом побачив у небі челігу[1]. Великий птах не летів, а плив над головою; Скиригайло звів лука й націлився.

– Не чіпай того птаха, княже, – шепнув його дорадник, ловчий Жигмунд, – то в них священний птах.

Але Скиригайло вже пустив стрілу – голосно скрикнув челіга, змахнув кілька разів крильми і каменюкою впав на землю.

– Га-га-га! – сміявся Скиригайло, а з ним разом його воєводи. – Я, панове, прийшов сюди не для того, щоб шанувати їхні святощі, а щоб вони шанували святощі мої.

Видихнув із себе повітря, червоний од випитого і з’їденого, і відчув: ось він, край його безуму, кінець усім його нерозумним збродням. Цього разу, зрештою, він не так уже й багато накоїв: пополював на дівчат, його вояки підстрелили лише одного міщанина, ну, і цей птах, – не раз бувало, що розтулювався він сильніше.

– Все, – сказав, дивлячись на порожні довкільні вулиці. – Завтра їдемо на полювання, а по тому підемо до попів просити прощення.

Вони шумливо спустилися сходами, і в цей час у хвіртці біля воріт з’явився слуга, недотямний Іванець, який волочив убитого челігу.

– Для чого ти його сюди притяг? – нахмурився Скиригайло.

– Ге-ге! – показав зуби Іванець. – Ваша милість це вполювали. Це, ге-ге, здобич вашої милості, буде для бенкету!

—Викинь на смітника! – буркнув Скиригайло і важкою ходою рушив у покої, супроводжений покойовим, чашником та конюшим.

IV

Наступного ранку він почувався зле. Дивувався з того, адже перебував у помірному розгулі. А може, той настрій витворив у нього сон, що один і той-таки снився йому цілу ніч. А снився йому митрополичий намісник Хома в образі челіги, тобто голова в нього була Хомина, а тіло пташине, хіба що крила на кінцях завершувалися людськими п’ятірнями. Отож, коли птах промовляв до нього Хоминим голосом, махав крильми-п’ястями, а інколи навіть ті п’ясті стискав у кулаки. Вони ж простували безлюдними київськими вулицями, чи, як

називав їх Хома, стогнами, обходячи руїни, півруїни, вцілілі церкви; Хома йому при тому безперебійно розказував; здається, оповідав історію кожної будівлі; здається, сипав іменами князів, заводився довгими промовами, а він, Скиригайло, слухав і не слухав, бо все це було для нього не більше патякання, та ще й уві сні. Потім вони спустилися у підземелля, де лежали нетлінні тіла святих, і про кожного з них його супровідник-челіга докладно розказав. І все, що розповідав Хома, було, на ченцеву думку, славне, велике, незабутнє – мало яка земля могла подібним похвалитися, адже тут, у цьому місті, жили величаві й могутні володарі, адже тримали у владі безмежні простори й численні князівства; тоді це було, коли ятвяги, жмудь та литва ще напівдикі були й тремтіли перед могутністю київських каганів.

Скиригайло йшов побіч Хоми-челіги й поблажливо всміхався, бо все, про що розповідав йому завзятий чернець, всього лише мара, давно-колишнє, та й хтозна, чи й справді все відбувалося, як розповідав. Так, руїни цього міста величаві, але це всього-таки руїни; хай справді литва і жмудь були колись дикі й підвладні Києву, але тепер усе навпаки, тепер вони, кияни, як щури, поховалися по своїх домівках, а він ступає по їхніх стогнах кроком володаря – ось що має значення! Може зробити з ними і з їхнім містом що захоче, а коли б вони йому не піддалися, то вчинив би з ними так, як Батий, – схилив би силою собі до ніг. Через це він сказав у тому сні:

– Може, воно й так, отче. Може, були ви колись дужі і славні, але все вимірюється не колишньою славою, а сущою. Ви ж тепер – земля без голови й оружної сили, отже, ви тепер – не ріка, котра несе свої нестримні води, а застояне болото, чи не так?

– Тим-то я тобі і розказую, княже, про наше дерево пам’яті, бо хочу, щоб ти вивів болотяну воду у стрімку ріку: великі ріки з малих боліт починаються. Ми тебе захотіли добровільно, ми примусили Володимира вийти з міста без бою, бо Володимир хоч і має достатній князівський гонор, але замалий силою. Прийми ж наше дерево пам’яті, княже, як своє і стань у його обороні. Колись і Великий Новгород запросив до себе

князя-чужинця Рюрика, і той став на захист дерева пам’яті Новгорода; колись і Київ прийняв Олега, також чужинця, і Київ став матір’ю городів руських. Вчини й ти так – побачиш, якої величі досягнеш.

– А може, в мене є своє дерево пам’яті? – згорда всміхнувсь у тому чудному сні Скиригайло.

– Тоді не треба було приходити княжити до нас, – жорстко сказав Хома-челіга. – Тоді було залишатися там, де твоє дерево пам’яті росте. Скажу тобі словом Бояновим: важко тілові без голови, але нелегко й голові без тіла. Стань головою нашого дерева пам’яті, прирости до нього – живий сік тебе напоїть, велику відтак і силу відчуєш.

– Не стане болото рікою, – згорда сказав Скиригайло.

– Але болото тих, хто не відає стежок по ньому, ковтає.

– Загрожуєш мені, ченче? – скрикнув сердито Скиригайло.

– Не загрожую, а попереджаю. Взиваю до розуму та обачності твоєї. Ходімо ж далі!

І вони знову пішли порожніми київськими вулицями, а потім спинилися на крутому березі Дніпра. Саме сходило сонце, стояло великою кулею на пласкому лівому березі й розсипало червоно-жовте проміння. І те проміння якось дивно проливалося над землею, кладучи позверх прозорі світляні стовпи, й прориваючи ними, й просвічуючи рідкий ранковий туманець. Чернець-челіга стиснув п’ятірнею княжу руку вище ліктя, прихилився до нього й прошепотів, важко дихаючи:

– Зараз ти його побачиш! Зараз воно з’явиться!

– Хто? – здивовано спитав Скиригайло.

– Воно, дерево пам’яті цієї землі.

І він його побачив. Несподівано витворилося з туману, з проміння, повітря, пари, що здіймалася від Дніпра, проростало могутнім блакитним стовбуром, виносило його вгору вище Київських гір і вже тут почало розгортатися короною, і та корона, так само блакитна, як і стовбур, розкинулася над головою дивною зав’яззю крилатих хмар, котрі творили несамовиті горорізьби: кинуті в пориві тіла, розверсті роти на величезних блакитних обличчях, підняті руки з ощепами, шаблями, булавами, киями, копіями, розмотані хвости бунчуків, сколихнуті прапори, кінські тіла, сплетені в боротьбі богатирі: напружені м’язисті спини, жилаві ноги, кольчуги, щити, шоломи, князівські знаки, тридент, біла й червона одежа, вуса, чуби, бороди дідів, кобзи, золототкані парчі-поволоки, ковані труби, гудки, свирілі, псалтирі й гуслі, органи срібні, білі теремні будівлі, храми з різьбленими плитами із червоного шиферу, ідоли зі стрібними головами та золотими вусами, дерева, жито, пшениця, овес, просо, дикі кабани, тури, лосі, сайгаки, ведмеді, вовки, чорногузи й лебеді з розкинутими крильми, соколи-челіги, орли, крилаті змії – все це було сплетено, зв’язано, перемішано, з’єднано; все це виростало з того могутнього блакитного стовбура, що тримав корені свої у великій ріці Славутичі. Хома закинув голову й дивився на те чудо розверстими очима, обличчя його було щасливе, натхненне, радісне, захоплене.

– Дивися, княже, дивись! Дивися пильно, бо все зараз зникне!

Скиригайло все те бачив. Але їдка, чорна рука, а може, й лапа апокаліптичного звіра, зчавила йому серце, і він засміявся саркастично, бо йому вельми захотілося погасити оце натхненне обличчя божевільного ченця, та й не захоплення відчув, а легкий страх.

– Ні! – мовив зимно. – Все це, ченче, твої дурні й нікому не потрібні вигадки. Байки все це, отче!

– Байки? – вигукнув з розпачем Хома.

– Таки байки, – холодно відповів князь. – Бо насправді нічого того нема. Є тільки моя воля і моя сила. І не я улягатиму твоєму місту, а воно мені…

– То будь же ти проклятий! – крикнув люто Хома, і його обличчя стало чорне, страшне, а очі блиснули криваво, як в упиря. – Не діждеш ти на Київському столі княжити!..

Князь Скиригайло прокинувся. Прокинувся й відчув, що йому щемить у грудях; він з присвистом удихнув повітря і захлинувся чи від страху, чи від лихого сновидного навадження, чи, може, й від зненависті. Плеснув у долоні, а коли на порозі з’явився покойовий, владно сказав:

– Готуйте все до полювання. Після сніданку виїжджаємо!

V

У цей час і прийшов до нього посланець од Хоми Ізуфова, митрополичого намісника. Хома кликав його на снідання.

– Я на полювання зібрався, – сказав Скиригайло.

– Отець намісник про те відає,– вклонився посланець. – Він хоче вказати вашій милості найпригідніші для полювання місця.

– Гаразд, я заїду до нього перед полюванням, – мовив Скиригайло, подумавши, що це може стати початком його каяття: одарить принагідно намісника й попросить вибачити йому негречності, які допустив, бенкетуючи.

Слуги готували в князівському дворі ловчі сіті й інше мисливське спорядження, змащували вози, які мали їх везти, – у двір уже стікалися воєводи і воїни, які мали йти разом із князем. Він же захопив капшука зі сріблом, скочив на коня і в супроводі десяти молодих воїнів помчав у Софію Київську.

Хома стояв на воротах, блідий, ніби невиспаний, він схилився у поклоні, а князь зіскочив із коня й підійшов узяти благословення.

– Зле чиниш, князю, – сказав Хома, коли вони йшли до митрополичих покоїв. – Ти вбив священного птаха, і кияни з цього вельми уражені й стурбовані. Чи ж відав, що соколів убивати не можна?

– Відав, – сказав князь, – і вчинив це навмисне. Кияни повинні з того зрозуміти, що вони у владі могутнього князя.

– Вони так і зрозуміли, – тихо сказав Хома. – І не тільки могутнього, але й немилосердного.

Зайшли в покій. Тут же було розставлено м’ясива й глечики з питним медом, хліби й коржі з маком і всіляке інше їство.

– Незле живеш, отче, – засміявся князь.

– Великого гостя приймаю. їжа ця для тебе, для мене ж – вода й проскура.

– Е, ні, отче, коли вже їсти й пити, то разом. А то, може, ти мене за того челігу й отруїти захочеш, – засміявся Скиригайло.

– Воля твоя, – вклонився Хома й сів насупроти князя.

– Отак і гаразд, – мовив князь і розламав печеного гусака – келейник у цей час наливав у пугари меду.

Вони випили й почали їсти. І Хома подивився на князя чорним та гарячково розпаленим поглядом.

– Скажу тобі словом на слово твоє, – мовив. – Про того ж таки челігу. Кияни й так знають, що ти великий і могутній, княже. Але, вбивши священного птаха, хоч, на наш, християнський, погляд, це прості забобони, бо людина може бути свята, а не птах, мав би відати, що чиниш їм більшу зневагу, як то чинив, хапаючи дівчат, що їх твої люди ловили в місті, наче полон, і з міщанином, якого ви підстрелили. Чи не забагато на початок?

– Може, й забагато, – сказав князь, обгризаючи гусине стегно. – Лиху маю вдачу, отче, коли бенкетую – несамовитий чинюся. Прийшов скласти тобі мзду, отче, і відпусти мені гріхи перед полюванням. Накажу понести мзду іншим священикам та монастирям у місті, а передусім Святій Богородиці Печерській. – Він витяг з череса калиту і жбурнув її на стола. – Цього хотів від мене, отче?

Калитка з брязкотом упала на стола – Хома й не рухнувся.

– Легше, княже, не чинити гріхів, ніж потім каятися.

– Ця правда для тебе й підвладних моїх, а не для володаря. Володарева воля чинити як йому заманеться, а ваша – віддавати йому пошанування.

– Чи ж думка про нього підлеглих володареві байдужа? – спитав Хома.

– Це знову-таки в його волі, – відпив меду князь.

– Чи думав, княже, про те, про що говорили ми раніше? Про дерево пам’яті цього краю й міста, про яке тобі казав? Чи й досі не виділося воно тобі і чи й досі відмовляєшся його пізнавати?

Скиригайло згадав свій сон, але вирішив нічого не казати про нього Хомі – забагато для нього честі.

– Вже казав, отче: не дерево пам’яті має ціну, а моя воля. Бо в мене є своє дерево пам’яті.

Тоді якось дивно позирнув на нього Хома, аж мороз пробіг князеві по шкірі, а може, це від того зморозило князя, що чернець повторив раптом слово в слово те, що казав йому уві сні, коли в образі птаха-челіги його супроводжував:

– Тоді не треба було приходити княжити до нас. Тоді треба було залишатися там, де твоє дерево пам’яті, княже, росте й плодоносить. Коли ж ступив на стогни та вулиці наші, хай твоя голова приростa до цього дерева пам’яті – живий сік тебе наповнить.

– Не твоє діло мене вчити, отче, – гостро сказав князь. – Замалий ти і замізерний для цього чоловік.

Хома спустив очі.

– Правду сказав, княже, – замалий і замізерний. Але добра тобі бажати можу й прагну.

– Що мені з твого добра, ченче, – мовив, усміхаючись, князь, – коли в мене при боці є оце, – він торкнувся шаблі. – Тільки цим можу навчати шанувати себе й навіть любити. А ще тим, – показав на калитку. – За це попи ваші мені честь віддадуть, а всі мої гріхи й переступи відпустять. Все інше – багно, отче!

І знову дивно зирнув на Скиригайла Хома. Знову повторив те, що й уві сні вістив:

– Бійся, княже, своєї сили, не тільки хвалися нею – Бог так заповів. Багно легко того, хто не відає стежок по ньому, навіки топить.

– Загрожуєш мені, ченче? – спитав, насупившись, Скиригайло.

– Чи можу я, мізерний, тобі загрожувати, – спитав Хома. – Тільки добра тобі бажаю.

– Сам про власне добро поклопочуся, – мовив князь. – Розкажи мені ліпше те, що посланець твій заповідав: де тут найліпші ловчі місця? І поїду я: мене полювання чекає.

Хома опустив очі й почав оповідати. Про всі найкращі ловчі місця на лівому березі, бо Скиригайло туди вибирався, – ті, що на них Володимир любив полювати.

– Ну, це вже інша мова, отче, – сказав князь, зводячись. – Гріхи ж мені відпустиш, коли з полювання повернуся.

– Стривай, княже, – мовив Хома, беручи не початий ще глек. – Вгощу ще тебе травником, від якого сили прибуває. А щоб не подумав, що чимось недобрим тебе гощу, вип’ю його перший сам.

Налив трунку в пугар і випив. Тоді налив в обидва пугарі.

—Хай тобі щастить у твоєму мисливському заході, – сказав.

Вони випили, і князь аж зацмакав:

– Добрий травник, – мовив благодушно. – Звели доставити його мені бочечку, отче.

– Гаразд, – відказав намісник і звівся з-за столу й собі. – Сьогодні чи завтра його тобі доставлю.

VI

Скиригайло поїхав. Хома випив ще кілька пугарів травника й пішов у Святу Софію. Обійшов храм, вдивляючись у мальовила, часто приклякав і молився. Зирнув на образи князівської родини й пішов до гробу Ярослава.

– Великий садівнику дерева пам’яті землі нашої, – прошепотів він, стоячи навколішках біля мармурової труни. – Чи знав ти, що після тебе прийдуть малі люди, які не матимуть сили й уміння доглянути твій сад. Вибач їм і найменшому серед них – мені. Всі ми в череві апокаліптичного звіра, і я серед усіх.

Довго шепотів та бив поклони, аж доки не втомився. Тоді повернувсь у митрополичий дім і відчинив ключем, з яким не розлучався, важкі ковані двері. В кліті стояли вздовж стін полиці, а на них важкі шкіряні книги Ярославові. Провів очима по корінцях, вийняв "Ізборник" Святослава і якийсь час поринув у читання. Потім узяв "Праксос" Мстислава Великого й також його полистав. Тоді вихопив з полиці збірник "Слів" і так заглибився у читання, що тільки церковний дзвін його отямив – дзвонили на обідню. Але в церкву він сьогодні не пішов. Рушив із монастиря й неквапно обійшов усі святі руїни княжого міста. Підходили до нього люди, він їх благословляв. Йому щось говорили – все більш про нового князя і про те, як негречно почав той княжити.

– Гріхи його осудить Бог, – сказав Хома, – а ти, чоловіче, молися за гріхи власні.

Постояв біля зруйнованої Десятинної церкви і довго дивився з гори на Поділ та Дніпро. Десь там, на тому березі, шалено ганяє по снігу звіра Скиригайло зі своїми ловчими. День був сонячний тільки зранку, зараз найшли хмари й затрусило сніжком: лівий берег ховався за непрозорою, сірою, а власне, біло-сірою стіною мряки. Хома пішов до Михайлівського Золотоверхого собору й побалакав з ігуменом Михайлівського монастиря. Ігумен був ветхий деньми, незвідь-чому він почав згадувати минулі літа свої, звістивши, що не сподівається добра від правління нового князя. Тобто навряд чи той захоче дати монастиреві належну мзду.

– Це не так, отче, – сказав м’яко Хома Ізуфів. – Я мав із князем балачку, він пообіцяв, що, повернувшись із ловів, наділить церкви й монастирі доброю мздою.

– Слава Богові! – радісно перехрестився ігумен. – То, може, він не такий лихий?

По тому Хома спустивсь у Хрещатий яр, перейшов через потік і рушив до Угорського. Там зупинився біля церкви Спаса на Берестові, зайшов досередини й знову помолився. І тільки тоді подався до Печерського монастиря, де був ігуменом сам. Зайшов туди вже в час вечірньої трапези й смиренно повечеряв із братією. По вечері вирішив кілька господарчих оборудок і сховавсь у своїй ігуменській келії, відіславши келаря та келейника.

На столі лежав "Патерик Печерський", і він прочитав при свічі кілька його розділів, аж доки не заболіли очі. Тоді помолився гаряче, просячи відпустити йому гріхи важкі, й ліг на чернечому ложі.

Вранці до нього знову прийшов отець келар, бо мав до нього господарчі справи; зрештою, його трохи стурбувало те, що ігумен не вийшов до ранкової служби. Але застав він на ложі тільки холодний труп зі спокійним мармуровим обличчям.

Князеві ж Скиригайлові щасливо пополювати не вдалося. Він поїхав до Милославичів і там розболівся. Його привезли до Києва, князь прохворів, тяжко мучаючись, до вечора, а вже під вечір помер, перед цим заповівши київським монастирям та церквам немалу мзду. В безпам’ятстві, кажуть, він кричав і згадував якесь дерево пам’яті, яке йому привиджувалося. Просив переказати своїм наступникам на Київському столі, щоб не забували про те дерево; ті, що слухали його, скрушно похитували головами, бо гадали, що він тяжко марить.

Було то в середу, а в неділю ховали Скиригайла. Весь Київ зійшовся на ті похорони, попереду йшли всі київські священики, які дістали від князя мзду, і найчільніше чернецтво. Вони щиро співали відхідних пісень, а всі церкви дзвонили у дзвони. Із запаленими свічками, під дружний спів прах Скиригайла понесли з Києвого города в город Печерський, до Святої Печерської Богородиці. Його поховали біля гробу Феодосія, а Хому Ізуфова, митрополичого намісника й печерського ігумена, оскільки його запідозрили в отруйництві, зарили в землі без почестей та відхідних співів.

Великий же князь Вітовт, зачувши, що Скиригайло преставився, послав до Києва Івана Ологимонтовича, який, прибувши в місто, справив великий банкет, а в час його, в самий розпал, його люди гасали кінно київськими вулицями і ловили для забави дівчат.

1 — Челіга – ловчий сокіл-самець, символ київської князівської влади.